

Przeglądy i komentarze

20-LECIE SŁOWACKIEGO POWSTANIA NARODOWEGO

W sierpniu i wrześniu 1944 r. armia radziecka przeprowadzała wielkie operacje zaczepne przeciwko południowemu skrzydłu wojsk niemieckich. W wyniku tych operacji wyzwolona została Mołdawia, natomiast Rumunia i Bułgaria podjęły decyzję wystąpienia z bloku państw faszystowskich.

Na froncie tym rozpoczęto 20 sierpnia główne natarcie w kierunku doliny naddunajskiej otaczając w rejonie Kiszyniowa wielkie zgrupowanie niemieckie, które ostatecznie rozbito 29 sierpnia, kończąc tym samym pierwszy etap operacji strategicznej w tym rejonie¹.

Dn. 23 sierpnia nastąpił przewrót w Rumunii; aresztowano faszystowskiego dyktatora gen. Antonescu, umożliwiając królowi Michałowi dalsze rokowania z rządami koalicji antyhitlerowskiej oraz przystąpienie do wojny przeciwko Niemcom. W tym kierunku zmierzano również w Bułgarii. W Budapeszcie przygotowywano przewrót.

Tymczasem trwała okupacja Czechosłowacji, a przez Słowację znajdującą się pod rządami faszyzującego ks. Tisy, szły wielkie transporty niemieckie z bronią i wojskiem na front w rejonie Rumunii. Słowacja ogarnięta była już od dłuższego czasu masowym ruchem partyzanckim zwalczanym przez rząd Tisy i jego protektorów. Przeciwko więc tej administracji i okupantowi hitlerowskiemu słowaccy patrioci przygotowywali narodowe powstanie.

Powstanie było przygotowywane długo i starannie przez powołaną w grudniu 1943 r. Słowacką Radę Narodową, tajny organ władzy ludowej, skupiający przedstawicieli szerokiego frontu narodu słowackiego. Do wybitnych działaczy tego zespołu należał ówczesny kierownik KC KPS Karol Smidke, który nawiązał kontakty z Moskwą, aby z tamtejszym Komitetem Czechosłowackim uzgadniać akcje w kraju. Rada Narodowa miała równocześnie powiązania z rządem Beneša w Londynie, który aczkolwiek stał dalej na stanowisku przewyższonego już w innych środowiskach „czechosłowakizmu”, nie rezygnował z wpływów w Słowacji, aby nie dopuścić tam do opanowania ruchu narodowo-wyzwoleńczego przez moskiewski komitet Klementa Gottwalda.

Przewrót w Słowacji przygotowywany był też od dawna przez dowództwo armii słowackiej, z której niewielka tylko część brała udział w działaniach na froncie wschodnim, przechodząc zresztą masowo na stronę Związku Radzieckiego. Naczelnym wodzem armii słowackiej był wtedy faszyzujący gen. F. Čatloš i dlatego przywódcą wojskowym przygotowywanego powstania mianowany został przez władze londyńskie szef sztabu słowackiej armii gen. J. Golian. Obok Goliana do wybitniejszych dowódców wojskowych wciągniętych do spisku należeli: płk J. Imro, płk I. Talský oraz gen. Málár.

Ncmianację gen. Goliana zatwierdziła Słowacka Rada Narodowa — mimo początkowego oporu niektórych jej lewicowych członków — w marcu 1944 r. Przygotowania do powstania były latem 1944 r. w pełnym toku. Obliczano, że armia powstańcza będzie liczyła około stu tysięcy ludzi dobrze uzbrojonych. Ostatecznie w walkach wzięło udział 60 tys. ludzi. Plany strategiczne przewidywały wybuch

¹ G. Deborin, *Druga wojna światowa*. Warszawa 1960, s. 441.

powstania z chwilą ofensywy oddziałów radzieckich w Karpatach, aby umożliwić im szybkie osiągnięcie doliny naddunajskiej poprzez Słowację. Niemcy mogliby znaleźć się tym sposobem w kleszczach, co podnosiło znaczenie strategiczne ziem słowackich w tym okresie wojny. W tej sytuacji, partyzanci słowaccy wzmocnieni jednostkami radzieckimi, polskimi, węgierskimi i czeskimi, przystąpili do bardziej otwartej walki.

Plan strategiczny Goliana przewidywał opanowanie władzy na stosunkowo dużym obszarze środkowej i wschodniej Słowacji, z którego najlepszym do utrzymania był teren zamknięty miastami Brezno—Banska Bystrica—Zvolen. Tymczasem, wobec postępu działań partyzanckich, Tiso w imieniu swego rządu wezwał dn. 23 sierpnia na pomoc wojska niemieckie, które gromadziły się u granic państwowych Słowacji. Dn. 29 sierpnia wieczorem minister obrony gen. Čatloš ogłosił przez radio z Bratisławy, że na Słowację wkraczają wojska niemieckie i że należy je przyjmować pokojowo. Ten komunikat rządu zdecydował o ogłoszeniu Słowackiego Powstania Narodowego. Przemówienie do narodu wygłosił z wywołonej już Banskiej Bystricy dn. 30 sierpnia rano dr Vavro Šrobá, członek Rady Narodowej. Do wieczora tego dnia na przeważającej części państwa władzę przejęła Słowacka Rada Narodowa, która posiadała wielu zwolenników w aparacie administracyjnym. W tym okresie walk wielką rolę odegrał przybyły tu z Moskwy Ján Šverma.

Powstanie związało na obszarze Słowacji osiem niemieckich dywizji i pokrzyżowało hitlerowskie plany strategiczne. W walkach na tym terenie brały udział ze strony niemieckiej 4 doborowe dywizje SS. Przybyły dn. 7 września z Londynu do Banskiej Bystricy gen. R. Viest, który otrzymał zadanie opanowania sytuacji wojennej, popełnił — zdaniem fachowców — błąd taktyczny zamykając się z całą armią powstańczą w środkowej Słowacji. Pozwoliło to Niemcom na otoczenie ze wszystkich stron obszaru objętego powstaniem i odcięcie powstańców od oddziałów partyzanckich operujących w górach i zasilanych bronią przez sojuszników.

Powstańcy opuszczali pod naporem wroga opanowane wcześniej miasta: Žilinę, Levoczę, Prešov. Armia radziecka przyspieszyła ofensywę w Karpatach, podejmując tzw. operację karpacko-dukieleńską, ale brak kontaktów z dobrze przygotowaną do walki armią powstańczą, która w sile dwóch dywizji stacjonowała na tym terenie, uniemożliwił szybkie przeprowadzenie akcji. Ofensywa radziecka załamała się, a obie dywizje powstańcze — nie mające wyraźnych rozkazów od swego dowódcy — poszły w rozsypkę, zasilając zresztą szeregi armii partyzanckiej.

Powstania nie mogły już uratować ani słowackie wojska regularne, ani partyzanci, ani pomoc armii czechosłowackiej zorganizowanej w ZSRR, której duże jednostki przybyły na teren walk już w pierwszych dniach września. Centrum powstania zamknięte miastami Zvolen, Brezno i Banska Bystrica uległo Niemcom. Ostatnia placówka poddała się 27 X 1944 r. W walkach zginęli obaj wojskowi przywódcy powstania: generałowie Viest i Golian. Powstanie upadło na kilka dni przed sforsowaniem przez armię radziecką i korpus czechosłowacki Przełęczy Dukieleńskiej.

Problematykę powstania podejmowano w drobnych, pojedynczych studiach tuż po wyzwoleniu kraju. W 1948 r. uporządkowano zebrany skrupulatnie materiał archiwalny zawierający dane z tego zakresu i utworzono w Banskiej Bystricy specjalny Instytut do Badań nad Dziejami Powstania, który skupił sporą liczbę archiwistów i badaczy interesujących się tym zagadnieniem. Najważniejsze dzieło wydane przez ten Instytut to opublikowany z okazji 5 rocznicy wybuchu powstania zbiorowy tom pt. *Sborník Ústavu Slovenského Národného Povstania 1949—1950*. Jednakże w 1951 r. placówkę tę zlikwidowano, powołując w Bratisławie Instytut Dziejów KSS, który przejął materiały zgromadzone w Banskiej Bystricy.

W tym pierwszym okresie opublikowano na łamach dzienników i czasopism szereg artykułów na temat powstania słowackiego, które są trudno dostępne dla polskiego historyka. Odrębne publikacje J. Noska, J. Garaja, E. Horanskiego, zawierające bogaty materiał faktograficzny, często o charakterze pamiętnikarskim, są w Polsce również nieosiągalne. Czechosłowacka krytyka marksistowska wytykała tym pracom błędną interpretację ideologiczną przedstawianych wydarzeń. Niemniej do cenniejszych z nich zaliczyć trzeba przyczynki o charakterze pamiętnikarskim pt. *Rozpomienky na Slovenské Národné Povstanie na Orave VL Čaploviča i L. Keliara*², którzy przedstawili stosunki wewnętrzne w północnej Słowacji od marca 1939 r., tj. od utworzenia państwa słowackiego, do wyzwolenia kraju w 1945 r. Z tego okresu mamy również ciekawe opracowanie *Slovenská Narodná Rada 1943—1949*³, przedstawiające rozwój organizacyjny i działalność administracyjno-polityczną w czasie powstania Słowackiej Rady Narodowej, która stanowiła najwyższą władzę słowackiego ruchu oporu w okresie okupacji hitlerowskiej.

Serię publikacji wydano z okazji 10 rocznicy SPN w 1954 r. Obok broszur M. Gosiorovskiego, *Slovenské Národné Povstanie*⁴, B. Gracy pod takim samym tytułem⁵ oraz M. Hyski⁶, dużej — choć z poważnymi lukami — kroniki wydarzeń powstańczych P. Jilemnickiego⁷ wyszedł wówczas również obszerny tom biografii uczestników walk. I ta ostatnia pozycja, choć na ogół starannie opracowana, pomija niektóre wybitniejsze jednostki⁸. W Pradze w języku czeskim wyszła wówczas książka J. Doležála, *Slovenské Národné Povstanie*⁹, oparte na bogatym materiale archiwalnym i bibliograficznym.

Ten cykl wydawniczy zamknął zbiorowy tom pt. *Slovenské Národné Povstanie. Sborník prác k 10 výročiu*¹⁰. Tom zawiera artykuły B. Gracy, J. Hrozičnika, J. Doležála, M. Kropiláka i M. Hyski a więc autorów reprezentatywnych dla tej problematyki, którzy tutaj niejako podsumowali swój poprzedni dorobek naukowy. Książka ta posiada niestety typowe wady publikacji okolicznościowej i dlatego nie przetrwała próby czasu.

W l. 1955—1958 nie wydano w Czechosłowacji żadnej obszerniejszej pracy na temat SPN. Natomiast M. Kropilák opublikował interesujący artykuł pt. *Vojenské operácie v Slovenskom Národnom Povstani. Bojové akcie I ČS Armády*¹¹, będący wstępnym studium do jednej z najistotniejszych książek w tej kwestii, a mianowicie pracy tegoż autora *Účast vojakov v SNP*¹². Można oczywiście dyskutować postawę najwyższych słowackich czynników wojskowych, co Kropilák czyni, ale nie sposób odmówić męstwa słowackim żołnierzom, a już nie wolno nie dostrzegać ich udziału w powstaniu przed przejściem do oddziałów partyzanckich. Tak więc książka Kropiláka, mimo że nie najlepiej przyjęta przez czechosłowacką krytykę, wniosło sporo do obrazu rzeczywistego przebiegu SPN.

Również w 1959 r., z racji przypadającej 15 rocznicy wybuchu powstania, wydano kilka nowych prac. Obok albumów fotograficznych, wydawnictw artystycznych i beletrystycznych, ukazało się szereg prac naukowych. Studia o charakterze przyczynkarskim ogłosili wówczas J. Doležál, M. Fedor, B. Graca i in.

² Dolny Kubin 1946, s. 117, fotografie.

³ Bratislava 1949, s. 142.

⁴ Bratislava 1954, s. 88.

⁵ Martín 1954, s. 28.

⁶ Bratislava 1954, s. 170.

⁷ Bratislava 1954, s. 245.

⁸ *Padli za slobodu*. Bratislava 1954, s. 248, fotografie.

⁹ Praha 1954, s. 228.

¹⁰ Bratislava 1954, s. 261.

¹¹ „Historický časopis” 1957, c. 1, s. 7—36.

¹² Bratislava 1959, s. 115.

w czasopiśmie: „Historie a vojenství” „Přispěvký k dějinám KSČ” czy „Slovánský přehled”. Za najciekawszy z tej serii uznać trzeba artykuł J. Tótha pt. *Úloha a účast dvoch východoslovenských divízií v Slovenskom Národnom Povstani*¹³, w którym omówione zostały strategiczne założenia powstania opracowane przez dowódcę wojsk słowackich gen. Čatloša. Plan ten przewidywał porozumienie z armią radziecką, obsadzenie wojskiem słowackim przełęczy karpackich i zorganizowanie w kraju przewrotu wojskowego. Planów tych, aczkolwiek strategicznie dobrze opracowanych, nie zrealizowano z różnych przyczyn, które — jak dotąd — nie zostały dostatecznie wyjaśnione w historiografii. O ich niepowodzeniu nie zdecydowało chyba tylko chwiljne stanowisko Čatloša czy Málára lub pewne luki w planach strategicznych, ale przede wszystkim względy polityczne. Wydaje się poza tym, że z materiałów sądowych należy korzystać bardziej krytycznie niż to czynił Tóth czy inni historycy powstania.

W języku czeskim E. Čejka¹⁴ przedstawił istotny fragment zagadnienia, którym były w czasie powstania zmagania sfer konserwatywnych o zachowanie w Słowacji starego, przedwojennego systemu politycznego, które to zmagania nabrały nasilenia w jesieni 1944 r. J. Doležal opublikował w tym roku drugą, skróconą wersję swojej książki z 1954 r., nadając jej charakter popularnego wykładu¹⁵. Podkreślił w niej przyjaźń radziecko-czechosłowacką wiążącą oba narody w walce z faszyzmem. Autor drobnych studiów S. Faltan opracował tym razem obszerniejszą publikację o charakterze syntetycznym, choć ambicjami nie wykraczała ona również poza cele popularnonaukowe. Niemniej sporządzenie przypisów chronologicznych a również zawarte plany i sumienna faktografia pozwalają ocenić ją pozytywnie¹⁶. Wymienić jeszcze należy z ówczesnych wydawnictw tom pamiętników uczestników powstania zestawiony i opracowany przez C. Slimaka¹⁷ oraz tom zawierający materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w Bratysławie z okazji 15 rocznicy powstania w dn. 11—13 V 1959 r.¹⁸.

Z wydanych później publikacji bogaty materiał dokumentarny i faktograficzny zawiera książka B. Laštovičky, *V Londyně za války*¹⁹, choć naświetlenie wydarzeń i ich interpretacja są raczej dyskusyjne. Zakrojona na wielką skalę praca zbiorowa wielu autorów czeskich i słowackich pt. *Partyzancké hnutí v Československu*²⁰ traktuje Słowackie Powstanie Narodowe bardzo syntetycznie, gdyż autorzy tomu wyszli z założenia, że wydane poprzednio publikacje przedstawiły wydarzenia dość wszechstronnie i wyczerpująco.

Wydaje się jednak, że na pełny obraz Słowackiego Powstania Narodowego musimy jeszcze poczekać, gdyż w ostatnich miesiącach wydobywa się w Czechosłowacji materiał archiwalny, który pozwoli na szersze przedstawienie i głębszą interpretację wydarzeń. Opublikowanie materiałów przynajmniej z ostatniej sesji naukowej poświęconej powstaniu, z której protokół liczy — jak informuje prasa — ponad tysiąc stron maszynopisu, przyniesie zapewne wiele nowych szczegółów. Ujęcie podręcznikowe z 1960 r.²¹, pomijające zasługi V. Clementisa, J. Svermy,

¹³ „Historický časopis” 1959, s. 501—519.

¹⁴ *Intriky buržoasie a Slovenské Národní Povstání*. Praha 1959, s. 130.

¹⁵ *Slávne Povstání*. Praha 1959, s. 83.

¹⁶ *Partyzánska vojna na Slovensku*. Bratislava 1959, s. 284.

¹⁷ *Pod vedením strany. Sborník spomienok ilegálnych a protifašistických bojovníkov z rokov 1938—1945*. Bratislava 1959, s. 351.

¹⁸ *Slovenské Národné Povstanie. Materiály z vedeckej konferencie k 15. výročiu SNP, konanej v Bratislave 11—13 mája 1959*. Bratislava 1959, s. 186.

¹⁹ B. Laštovička, *V Londyně za války*. Praha 1961, s. 186.

²⁰ *Partyzancké hnutí v Československu za druhé světové války*. Praha 1961, s. 205 i n.

²¹ „Přehled Československých Dějin” III, Praha 1960, s. 547 i n.

K. Smidkego, Hasáka, Novomeskiego²³ oraz wielu innych działaczy zrehabilitowanych w grudniu 1963 r., a tworzące legendę wokół V. Širokiego i jego przyjaciół, nie jest już dziś wystarczające.

Poza Czechosłowacją opublikowano kilka drobnych studiów na temat powstania. Historyk radziecki A. J. Niedoriezow ogłosił ciekawy artykuł²³, w którym scharakteryzował szeroko zagadnienia polityczne Słowacji w l. 1939—1944 oraz kwestie militarne tego państwa. Autor pominął udział wojska słowackiego w powstaniu i krytycznie ocenił działalność Słowackiej Rady Narodowej. Obliczył on, że we wrześniu 1944 r. w walkach w Słowacji brało udział ponad 8 tys. partyzantów, w tym również wielu Polaków.

Udziałem Polaków w Słowackim Powstaniu Narodowym zajmował się szerzej badacz polski Stanisław Krok-Wroński m. in. w artykule pt. *Z działalności bojowej zgrupowania partyzanckiego im. Aleksandra Neuskiego w Słowacji*²⁴ oraz w zredagowanym przez tegoż autora zbiorowym tomie wydanym przez Ministerstwo Obrony Narodowej²⁵.

W roku bieżącym ukazało się szereg przyczynków do dziejów powstania z okazji 20-rocznicy wybuchu. Drukowano je w prasie codziennej oraz w periodykach. W Polsce pisali na ten temat bardzo interesująco m. in. W. Machejek²⁶, W. Rutkiewicz²⁷ i Jerzy Lewandowski²⁸.

20-rocznica powstania obchodzona była w Czechosłowacji bardzo uroczystie. Na obchody te przybyła w ČSRŚ partyjno-rządowa delegacja Związku Radzieckiego. Dn. 27 sierpnia w godzinach popołudniowych odbył się na Rynku Starego Miasta wielki wiec i manifestacja przyjaźni czechosłowacko-radzieckiej.

Centralne uroczystości rocznicowe odbywały się w sobotę 29 sierpnia w Banskiej Bystricy, ongiś centrum powstania. W wielkiej manifestacji wzięło tam udział około 200 tys. osób, w tym wielu uczestników walk sprzed 20 lat. Przemówienia — podane również przez prasę polską — wygłosili: I sekretarz KC KP Słowacji Aleksander Dobcek oraz prezydent Antonín Novotný. W czasie uroczystości odznaczono wiele osób orderami oraz medalami. Miasto Banská Bystrica odznaczone zostało za wybitne zasługi w walce z faszyzmem oraz w budownictwie socjalizmu — Orderem Republiki i pamiątkowym Medalem Słowackiego Powstania Narodowego.

W godzinach popołudniowych na lotnisku Šliac w pobliżu Banskiej Bystricy, które w czasie wojny nosiło nazwę „Trzech dębów”, odbywały się pokazy lotnicze w ramach święta „Dnia Lotnictwa”.

W niedzielę 30 sierpnia w Banskiej Bystricy położony został kamień węgielny pod budowę nowego gmachu dla znajdującego się w tym mieście muzeum Słowackiego Powstania Narodowego, który ma być oddany społeczeństwu w 25 rocznicę wybuchu powstania. Tegoż dnia wieczorem zakończyły się uroczystości obchodów 20-rocznicy Słowackiego Powstania Narodowego.

Jerzy Kozeński

²³ „Polityka”, 1964 nr. 35.

²⁴ *Wosstanije słowackogo naroda w 1944 godu*. „Nowaja i nowiejszaja istorija”, 1959, nr 6, s. 3—17.

²⁵ „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1959, nr 3, s. 221—238.

²⁶ *Polsko-czechosłowackie braterstwo broni w drugiej wojnie światowej 1939—1945*. Zebrał i opracował Stanisław Wroński. Warszawa 1960, s. 218.

²⁷ W. Machejek, *Pisarze i partyzanci w Słowacji*. „Życie Literackie” nr 36 z 6 IX 1964; *ciąg dalszy reportażu ze Słowacji*. „Życie Literackie” nr 37 z 13 IX 1964.

²⁸ SNP. *Dwa rozdziały dramatu*. „Współczesność” nr 18, 9—30 IX 1964.

²⁹ *Nowe fakty o Powstaniu*. „Polityka” 1964 nr 35, s. 10.